

OKHALDHUNGA : ओखलढुङ्गा

[Yearly Peer Reviewed Journal]

ISSN: 3021-9965

Year 1, Volume 1, Issue 1, April 2024

Published by Okhaldhunga Campus

नारी बालकाव्यकारका प्रवृत्ति

डा. अम्बिकादेवी घिमिरे

Article History : Submitted 16 Jan. 2023; Reviewed 13 Feb. 2023; Accepted 25 March 2023

Author : Dr. Ambika Devi Ghimire

Email: ambikaghimire45@hotmail.com

लेखसार

नेपाली बालकाव्य लेखन परम्पराको थालनी लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको 'राजकुमार प्रभाकर' (वि.सं. १९९७) बालकाव्यबाट भएको हो । नेपाली साहित्यमा बालकाव्यका क्षेत्रमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटापछि धेरै बालकाव्यकारहरू देखापरे र तीमध्ये केही नारी साहित्यकारहरूले पनि बालकाव्यको रचना गरेको भेटिन्छ । नेपाली साहित्यमा देखिएका नारी बालकाव्यकारहरूले बालोपयोगी, बाल परिचित र बालकका लागि आकर्षक हुने विभिन्न विषयवस्तुमा आधारित भई बालकाव्यहरूको रचना गरेको देखिन्छ र ती बालकाव्यहरू सरल र सरस भाषाशैली, सुमधुर लय, सङ्गठित संरचना, उपयुक्त पात्रविधान, आकर्षक चित्रप्रयोग आदिका दृष्टिले बालोचित रहेका छन् । यी बालकाव्यहरू बालकहरूलाई मनोरञ्जन प्रदान गर्दै नैतिकताको पाठ पनि सिकाउन सफल बनेका छन् भन्ने विश्लेषण यस लेखमा गरिएको छ ।

विशेष शब्द : कौतूहल, विषय, गतिशील, प्रतिनिधित्व ।

विषयप्रवेश

नेपाली बालसाहित्य लेखनको इतिहासले पुगनपुग सवा शताब्दी लामो यात्रा पूरा गरेको छ । वि.सं. १९४९ मा गंगाधर शास्त्री द्रविडको 'गोरखा पहिलो किताब' र जयपृथ्वीबहादुर सिंहको वि.सं. १९५८ को बालबोध नं. १ भन्ने पुस्तकबाट नेपाली बालसाहित्यको लेखन परम्पराको थालनी भएको देखिन्छ । त्यसपछि वि.सं. १९७० मा 'गोरखा भाषा प्रकाशनी समिति' को स्थापना भएपछि त्यसमा आबद्ध भई राममणि आ.दी., चक्रपाणि चालिसे, लेखनाथ पौड्याल, रामचन्द्र अधिकारी, रुद्रराज पाण्डे, बदरीनाथ भट्टराई आदि ख्यातिप्राप्त साहित्यकारहरूले बालसाहित्यमा कलम चलाए र यीमध्ये लेखनाथ पौड्यालको 'शिशु बोधिनी'

द्वितीय भागमा प्रकाशित भक्तिभावमूलक कविता 'राम स्तुति' पहिलो नेपाली बालकविता हो । यसपछि उनको 'गोरखा शिक्षा पहिलो', 'गोरखा शिक्षा दोस्रो', 'गोरखा शिक्षा तेस्रो' र 'गोरखा शिक्षा चौथो' मा उत्कृष्ट बालकविता प्रकाशित भएका छन् र यस क्रममा दार्जिलिङ्बाट पारसमणि प्रधानका पनि थुप्रै बालकविताहरू प्रकाशित भएका छन् । यसै परिप्रेक्ष्यमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले वि.सं. १९८७ मा 'फुल्यो आलु बखडा' र 'तोतेबोली नफुट्दैमा' बालसमस्यामूलक बालगीत लेखेर बाल कविता लेखनको आरम्भ गरे र उनले वि.सं. १९९६ मा 'राजकुमार प्रभाकर' बालकाव्य र २००४ सालमा 'कटक' बालकाव्य लेखे । यसरी नेपाली बालसाहित्यमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको 'राजकुमार प्रभाकर' नै पहिलो बालकाव्य बन्न पुगेको देखिन्छ । देवकोटापछि नेपाली साहित्यमा माधव घिमिरे, रमेश विकल, कृष्णप्रसाद पराजुली, नरेन्द्र चापागाईं, शारदाप्रसाद नेपाल, रामबाबु सुवेदी, पुण्यशील गौतम, दुर्गालाल श्रेष्ठ, पद्मप्रसाद देवकोटा, कल्पना प्रधान, मित्रलाल पंजानी, मुक्तिनाथ न्यौपाने, अच्युत घिमिरे, गोरखबहादुर सिंह, रविकिरण, पुष्पलता आचार्य, प्रभा भट्टराई, ललिता दोषी, गंगा कर्माचार्य (पौडेल), विमला ढुङ्गाना, रेनुका थापा आदिले निकै उत्कृष्ट बालकाव्य लेखेको देखिन्छ ।

यसप्रकार उपर्युक्त बालकाव्यकारहरूको नामावली हेर्दा नेपाली नारी बालकाव्यकारहरूले पनि नेपाली बालकाव्यका क्षेत्रमा सहभागिता जनाएको देखिन्छ र कल्पना प्रधानको 'पराक्रमी फर्सी' (२०५८) नारी बालकाव्यकारकृत पहिलो बालकाव्यका रूपमा देखिन्छ । रचनाकार स्वयंले यस कृतिलाई 'बालगीतिकथा' भनेकी छिन् । कल्पना प्रधानपछि नेपाली बालकविताका क्षेत्रमा नारी स्रष्टाहरूको बढी सक्रियता भने २०६३ सालपछि नै देखापरेको हो । २०६३ सालपछि देखिएका नारी बालकाव्यकार र उनीहरूका बालकाव्यहरू यसप्रकार छन् : पुष्पलता आचार्य : 'ज्ञानी छोरी' (२०६३), 'दिदी भाइ' (२०६३), 'फूल' (२०६३), 'आमाछोरा' (२०६३), 'दिदीभाइ' (२०६३), 'चरी' (२०६३), 'नेपाली बाबू' (२०६८), 'सानो बाबु' (२०६३), 'मनु दिपु' (२०६८); प्रभा भट्टराई : 'गीता पापा' (२०६६), 'म के बनौं' (२०६३); ललिता दोषी : 'दाउरे' (२०६६), 'हावा' (२०६७), 'भुराका कुरा' (२०६९) र 'नानी र सुगा' (२०७०); गंगा पौडेल (कर्माचार्य) : 'धौली आमा' (२०६५), 'ओजु र डाँफे' (२०६४); विमला ढुङ्गाना : 'बादलु' (२००७ ई.), 'ऋतु' (२००७ ई.); रेनुका थापा : 'मेरो फूलबारी' (२०६८); पारिजात : 'जुठी दमिनी' (२०५५) ।

यसरी हेर्दा नेपाली बालसाहित्यका क्षेत्रमा लगभग दुई दर्जनभन्दा बढी (२७ जनाभन्दा बढी) बालकाव्यकार देखिए पनि नेपाली बालकाव्यका क्षेत्रमा नारी हस्ताक्षरको सङ्ख्या भने निकै कम मात्रामा देखिन्छ तापनि जे जति नारी स्रष्टाहरूले बालकाव्यहरू लेखेका छन्, ती सबै नेपाली बालसाहित्यका अमूल्य निधि बन्न पुगेका छन् र यस लेखमा यिनै नारी स्रष्टाहरूद्वारा लिखित बालकाव्यहरूलाई विषयवस्तु, पात्र, भाषाशैली, लय, उद्देश्य, संरचना आदिका दृष्टिले अध्ययन गर्ने प्रयास गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा निम्नलिखित शोध समस्याको समाधान पहिल्याउने उद्देश्य लिइएको छ र नारी बालकाव्यकारका बालकाव्यमा केकस्तो विषयवस्तु र पात्रको प्रयोग गरिएको छ ? जस्ता समस्यालाई आधार लिई नारी बालकाव्यकारका

काव्यमा लय, उद्देश्य, भाषाशैली, संरचना र चित्रको प्रयोगका दृष्टिले देखा पर्ने विशेषता पहिल्याउने उद्देश्य लिइएको छ ।

अध्ययनको महत्त्व

नारी साहित्यकारहरूले नेपाली साहित्यका विविध विधामा कलम चलाएर आफूलाई उपल्लो दर्जामा राख्न सफल भएजस्तै बालसाहित्यका विविध विधामा पनि उनीहरूले महत्त्वपूर्ण योगदान दिएको देखिन्छ । यस क्रममा बालकाव्यका क्षेत्रमा उनीहरूले आफ्नो स्थानलाई बलियो बनाएको देखिन्छ । त्यसैले नारी बालकाव्यकारहरूले के कस्ता बालकाव्य लेखे भनी बालकाव्यका तत्त्व वा विशेषताका आधारमा नेपाली नारी बालकाव्यकारका बालकाव्यको अध्ययन विश्लेषण गर्नु प्राज्ञिक अध्ययनको विषय हो र यस अध्ययनमा तिनै कुराको वस्तुगत विश्लेषण गरिएको हुँदा प्रस्तुत अध्ययनको प्राज्ञिक महत्त्व देखिन्छ ।

अध्ययनको सीमा निर्धारण

प्रस्तुत अध्ययनको मुख्य क्षेत्र नेपाली नारी स्रष्टाद्वारा रचित बालकाव्यलाई विषयवस्तु, पात्रविधान, उद्देश्य, लय, धारा, भाषाशैली, संरचना र चित्राङ्कनका दृष्टिले अध्ययन गर्नु हो । यस अध्ययनमा यिनै दृष्टिले मात्र नारी बालकाव्यकारका बालकाव्यहरूको विश्लेषण गरिएको छ र काव्य विश्लेषणका निम्ति यीदेखि बाहेक अरु आधारहरूको उपयोग यसमा गरिएको छैन, यही नै यस अध्ययनको सीमा हो ।

अध्ययन विधि

यस अध्ययनमा सामग्री सङ्कलन र विश्लेषण गर्दा निम्नलिखित अध्ययन विधि अपनाइएको छ :

सामग्री सङ्कलन विधि :

नेपाली साहित्यका नारी बालकाव्यकारका बालकाव्यहरूका अध्ययनको सामग्री उनीहरूद्वारा रचित बालकाव्यहरू नै हुन् र तिनैका सूक्ष्म पठनबाट आवश्यक सामग्रीको सङ्कलन गरिएको छ । यस अध्ययनका निम्ति विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित सम्बद्ध लेख रचनाहरूबाट पनि आवश्यक सामग्री लिइएको छ ।

विश्लेषण विधि :

यस अध्ययनमा नारी बालकाव्यहरूका बालकाव्यको अध्ययन विधातात्विक दृष्टिले गरिएको छ । त्यसक्रममा विषयवस्तु, पात्रविधान, उद्देश्य, लय, धारा, भाषाशैली, संरचना, चित्राङ्कनलाई काव्य विश्लेषणका आधार बनाइएको छ । पाठ विश्लेषण नै यस अध्ययनको मुख्य विधि हो ।

नारी बालकाव्यकारका बाल काव्यको विश्लेषण

विषयवस्तुगत प्रवृत्ति :

कुनै खास कथ्य विषयलाई फैलाउन सघाउने भाव, विचार लगायतका पक्षहरू नै जुनसुकै साहित्यिक विधाका विषयवस्तु हुन् । बालकाव्यका सन्दर्भमा पनि विषयवस्तु भन्नाले यही बुझिन्छ (घिमिरे,

२०७१, पृ. ३५) । वास्तवमा बालकाव्यको मूल आधार विषयवस्तु हो । बालकाव्यको विषयवस्तु जीवनजगतकै सेरोफेरोका विविध कुराहरू मध्येबाट टिपिएको बालपरिचित, बालोपयोगी र बाल आकर्षक हुनुपर्दछ । नेपाली साहित्यका नारी स्रष्टाहरूद्वारा रचिएका 'चरी', 'फूल', 'मेरो फूलबारी', 'मनु र दीपु' (पुष्पलता आचार्य), 'आजु र डाँफे', 'धौली आमा' (गंगा पौडेल/कर्माचार्य), 'नानी र सुगा' (ललिता दोषी), 'पराक्रमी फर्सी' (कल्पना प्रधान) जस्ता बालकाव्यमा प्रकृतिलाई नै मूल विषयवस्तु बनाइएको देखिन्छ । नारी स्रष्टाहरूले बालकहरू प्रकृतिका फूल, चरा, बोटविरुवा, देखेर रमाउँछन्, हावा नदेखिए पनि त्यसको स्पर्शले खुसी हुन्छन्, प्रकृतिका विविध कुराहरूले उनीहरूको मनमा कौतूहल जगाउँछ (चरी, हावा, मेरो फूलबारी, पराक्रमी फर्सी), उनीहरू पशुपन्छीलाई माया गर्दछन् ('ओजु र डाँफे', 'नानी र सुगा') भन्ने जस्ता विषयवस्तुको प्रयोग गर्नुका साथै प्रकृतिको मानवीकरण (मनु र दीपु, पराक्रमी फर्सी) गरी प्रकृति र मानव जीवनको सम्बन्धका कुरालाई आफ्ना काव्यको विषयवस्तु बनाएका छन् । त्यसैगरी नारी स्रष्टाहरूले आफ्ना बालकाव्यमा देशभक्ति (नेपालीबाबू), नारी शिक्षाप्रतिको चेतना (ज्ञानी छोरी), आर्थिक विषमता र सामाजिक भेदभाव (आमाछोरा), पारिवारिक नाता सम्बन्ध र प्रेम ('दाजुभाइ', 'दिदीभाइ'), बालकका आनीबानी (सानो बाबू), बालकका मनोभावनाहरू (भुराका कुरा, म के के बनूँ) जस्ता कुरालाई विषयवस्तु बनाएर बाल काव्यहरूको रचना गरेका छन् । त्यस्तै नारी स्रष्टाहरूले दन्त्यकथा (पराक्रमी फर्सी), पुराण प्रसिद्ध विषयवस्तु (गीता पापा) र नेपाली समाजका गरीब, दुःखी र चुसिएका आमाहरूको जीवन (जुठी दमिनी) लाई जस्ताको त्यस्तै रूपमा प्रस्तुत गरेर पनि बालकाव्यको रचना गरेको देखिन्छ । धेरै नारी स्रष्टाका बालकाव्यहरूमा मौलिक स्रोतका विषयवस्तुको प्रयोग भएको देखिन्छ भने 'गीता पापा' (प्रभा भट्टराई) र 'पराक्रमी फर्सी' (कल्पना प्रधान) काव्यमा चाहिँ प्रसिद्ध विषयवस्तुको प्रयोग भएको भेटिन्छ । यसरी नारी स्रष्टाहरूद्वारा रचिएका बालकाव्यहरूको विषयवस्तु बालकले मन पराउने खालका, उनीहरूलाई आकर्षित गर्ने र उनीहरूलाई अचम्म लाग्ने खालका देखिन्छन् ।

पात्रविधानगत प्रवृत्ति :

कुनै पनि कृतिको घटनाक्रमलाई पात्रले गतिशीलता प्रदान गरेको हुन्छ । नारी स्रष्टाद्वारा रचित बालकाव्यहरूमा प्रयोग भएका विविध पात्रहरूले बालकाव्यका घटनाहरूलाई गतिशीलता प्रदान गरेको देखिन्छ । नेपाली साहित्यका नारी बालकाव्यकारहरूले आफ्ना बालकाव्यहरूमा मानव र मानवेतर गरी दुई प्रकारका पात्रहरूको प्रयोग गरेको देखिन्छ । उनीहरूले आफ्ना काव्यमा प्रयोग गरेका मानव पात्र पनि बालबालिका र प्रौढ गरी दुई प्रकारका देखिन्छन् भने मानवेतर पात्रहरूमा फर्सी, चराचुरुङ्गी, पशुपन्छी आदि जस्ता पात्रहरूको प्रयोग गरिएको देखिन्छ । उनीहरूले मानवेतर पात्रहरूलाई पनि मानवीकरण गरी प्रस्तुत गरिएको देखिन्छ । कल्पना प्रधानको 'पराक्रमी फर्सी' काव्यमा फर्सीलाई मानवीकरण गरी फर्सीको पराक्रमलाई देखाइएको छ । पुष्पलता आचार्यका आठवटा बालकाव्यहरूमध्ये 'नेपाली बाबू' काव्यमा विदेशमा बसेको सानो बाबूको आफ्नो देशप्रेमको भावनालाई प्रकट गरिएको छ । उनको अर्को 'सानो बाबू' बालकाव्यमा सानो बाबूको आनीबानीको चित्रण गरिएको छ । 'दिदीभाइ' काव्यमा दिदी भाइ र आमालाई

पात्र बनाइएको छ र यस काव्यमा मूलतः दिदी पात्रको भाइ पात्रप्रतिको स्याहार र स्नेहलाई प्रस्तुत गरिएको छ । 'चरी' बालकाव्यमा एउटा बालपात्रको चराप्रतिको मायालु व्यवहार प्रस्तुत गरिएको छ । 'आमाछोरा' काव्यमा आमाछोरालाई पात्र बनाएर आफ्ना पति वा बाबु परदेसिँदा उनीहरू दिक्क बनेको कुरा प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसैगरी पुष्पलताका 'मनु र दिपु' बालकाव्यमा दुईवटा कुकुरको आनीबानीको बयान गरिएको छ, 'फूल' काव्यमा एउटी बालिकालाई पात्र बनाएर उसले मन लगाएर आफ्नो फूलबारीमा फूलको स्याहार गरेको कुरा प्रस्तुत गरिएको छ भने पुष्पलताको 'ज्ञानी छोरी' बालकाव्यमा ज्ञानी छोरीले आफ्नो बाबुसँग आफूलाई स्कूल भर्ना गरिदिन अनुरोध गरेको र बाबुले आफूलाई स्कूल नपठाएर आफू मामा घर बसेर वा अर्काको काम गरेर भए पनि पढ्ने आफ्नो दृढता प्रकट गरेको र छोरीका ढिपीका कारण बाबुले छोरीलाई स्कूल पठाएको कुराको चर्चा गरिएको छ । प्रभा भट्टराईका दुई बालकाव्यमध्ये 'गीता पापा' मा कृष्ण र अर्जुनजस्ता भगवान् र वीर पुरुषलाई पात्र बनाइएको छ र यस काव्यमा कृष्णलाई ईश्वरका रूपमा र अर्जुनलाई वीर पुरुषका रूपमा चित्रण गरिएको छ । प्रभा भट्टराईकै अर्को 'म के बनूँ' भन्ने काव्यमा भविष्यमा आफू के बन्ने होला भनी एउटा बाल पात्रको मनमा उब्जेका जिज्ञासा, उत्साह र चिन्तालाई प्रस्तुत गरिएको छ । गंगा पौडेलका दुई बालकाव्यमध्ये 'धौली आमा' बालकाव्यमा मोहन र सीता दुई बाल पात्र र उनीहरूका आमा बाबु अनि गाई (पशु)लाई पात्र बनाइएको छ । सानो छँदा मोहन र सीताले गाई (धौली आमा) लाई धेरै माया गरेको देखाए पनि मोहन ठूलो भएपछि उसले गाईलाई घरबाट धपाउन लगाएको छ । यस काव्यमा धौली गाईलाई मानवीकरण गरिएको छ । धौली गाईले तन्नेरी छँदा मनुष्यको सेवा गरे पनि बूढी भएर दूध दिन छाडेपछि उसलाई मान्छेले उपेक्षा गरेकोमा धौली गाईले निकै दुःख मानेको कुरा यस काव्यमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

गंगा पौडेलको 'ओजु र डाँफे' बालकाव्यमा 'ओजु' भन्ने बालपात्रको पशुपन्थीप्रति प्रेम भएको कुरा देखाइएको छ र ओजुले पशुपन्थीहरूमध्ये पनि डाँफे चरीलाई बढी माया गरेको देखाइएको छ । 'ओजु र डाँफे' बालकाव्यकी आमा पात्र आफ्नो बालकको खुसीमा साथ दिने पात्रका रूपमा देखिन्छन् । यस काव्यमा डाँफे पन्थीलाई मानवीकरण गरेर बालक (ओजु) सँग डाँफेले मानवले जस्तै कुराकानी गरेको देखाइएको छ । ललिता दोषीका तीनवटा बालकाव्यमध्ये 'दाउरे' बाल काव्यमा दाउरे पात्रलाई आफ्नो स्वार्थका लागि वन विनास गर्न उद्धत हुने स्वार्थी पात्रका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसैगरी यस काव्यमा प्रयोग भएको बालक र पशुपन्थी पात्रहरूलाई बोट विरुवाको संरक्षण गर्नुपर्दछ भन्ने विचार बोकेका सत् पात्रका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ र यस काव्यमा पशुपन्थीहरूलाई मानवीकरण गरी बोल्न लगाइएको छ । ललिता दोषीको 'भुराका कुरा' भन्ने बालकाव्यमा एउटा भुरोले आफूलाई ठूलाहरूले छुच्चा, फुच्चा बच्चा, पापी भनी गाली गर्दा दुःख व्यक्त गरेको कुरा देखाइएको छ भने उनको 'नानी र सुगा' बालकाव्यमा सुगालाई मानवीय व्यक्तित्व प्रदान गरी सुगा र एउटी बालिकाको प्रेमलाई प्रस्तुत गरेर बालबालिकाको पन्थीप्रतिको प्रेमलाई प्रस्तुत गरिएको छ । 'जुठी दमिनी'भित्रका दुई काव्यमध्ये 'जुठी दमिनीको अभिव्यक्ति' बालकाव्यमा वक्ता पात्रका रूपमा रहेकी जुठी दमिनीले बालककालमा आपद्विपद् भोग्नु परेको र ठूली भएपछि विहे

भएर जुठे दमैकी कान्छी स्वास्नी भएर भित्रेपछि पनि जीवन धान्नका लागि उसले बेहोर्नुपरेका अनेकौँ दुःख कष्टहरू जुठी दमिनीकै अभिव्यक्तिमार्फत प्रस्तुत गरिएको छ र पारिजातकै 'एउटी स्वास्नी मान्छेको अन्तर्वाता' काव्यमा पनि एउटी स्वास्नी मान्छे पात्रले जीवन धान्न गरेका दुःख कष्ट र उसका वेदनालाई प्रस्तुत गरिएको छ । पारिजातका दुबै काव्यका पात्रहरूले नेपाली समाजका निम्नवर्गीय चरित्रको प्रतिनिधित्व गरेका छन् ।

यसप्रकार नारी स्रष्टाहरूका बालकाव्यहरूमा प्रयोग भएका मानवीय बालबालिका, प्रौढ र मानवेतर पशुपन्छी पात्रहरू प्रतिनिधिमूलक र बालकहरूका निमित्त विस्मयकारी पनि देखिन्छन् ।

लयगत प्रवृत्ति :

कविता काव्यको मुख्य विधागत परिचायक तत्त्व लयविधान नै हो (त्रिपाठी र अन्य, २०४६, पृ. १८) । बालकविता/काव्यमा बालकहरूले भाका हाली-हाली गाउन मिल्ने खालको लयको प्रयोग हुनु जरुरी छ र सोहीअनुसार नेपाली नारी बालकाव्यकारहरूले आफ्ना बालकाव्यमा बालकहरूले मन पराउने र उनीहरूलाई आकर्षित पार्न सक्ने खालका लयको प्रयोग गरेका छन् । नारी साहित्यकारका प्रायः सबैका बालकाव्यमा नेपाली लोक लयढाँचाको प्रयोग भएको भेटिन्छ भने पारिजातको 'जुठी दमिनी' भित्रका बालकाव्यमा भने मुक्त गद्य लय ढाँचाको प्रयोग भएको देखिन्छ । यसप्रकार नारी बालकाव्यका स्रष्टाहरूले प्रयोग गरेका यी दुबै लयढाँचा साङ्गीतिक माधुर्य, गेय गुण र बालकहरूलाई गाउन-नाच्न उत्प्रेरणा दिने खालका देखिन्छन् ।

उद्देश्यगत प्रवृत्ति :

बालकाव्यको उद्देश्य बालकहरूमा दया, माया, स्नेह, परोपकार जस्ता मानवतावादी तथा विश्वबन्धुत्वको भावना उद्बोधित गर्ने खालको हुनुका साथै त्यसले राष्ट्रप्रति प्रेम जगाउँदै बालकमा नैतिक पाठ सिकाएर सङ्गीतात्मक चेतनाद्वारा बालकहरूमा मनोरञ्जन प्रदान गरी उनीहरूको बौद्धिक, मानसिक, भावनात्मक र सिर्जनात्मक क्षमताको विकास गराउने हुनुपर्छ । नेपाली साहित्यका नारी स्रष्टाहरूले पनि सोही कुरालाई ध्यानमा राखी बालकाव्यहरूको रचना गरेको देखिन्छ । नारी स्रष्टाहरूले बालकहरूलाई मनोरञ्जन प्रदान गर्दै आफ्ना बालकाव्यहरूमा नैतिक शिक्षा दिने उद्देश्य लिएको देखिन्छ । उनीहरूका बालकाव्यमा मान्छे स्वार्थी भए त्यसको परिणति नराम्रो हुन्छ (धौली आमा), पशुपन्छीलाई माया गर्नुपर्छ (नानी र सुगा, ओजु र डाँफे), प्रकृतिको संरक्षण गर्न सके मात्र जीवन सुखमय बन्दछ (दाउरे, मेरो फूलबारी), प्रकृतिले मानव जीवनलाई सकारात्मक प्रभाव पार्दछ (हावा, वादल, ऋतु) भन्ने कुराहरूमार्फत प्रकृतिका सुन्दर वस्तुहरूका बारेमा जानकारी गराएर प्रकृतिप्रति प्रेम र श्रद्धा गर्नुपर्दछ भन्ने भावना बालकहरूमा जगाउन खोजिएको देखिन्छ । त्यसैगरी नारी स्रष्टाहरूले आफ्ना बालकाव्यमा धर्म पुराणका कुराहरूको जानकारी गराई (गीता पापा) बालकहरूलाई नैतिकवान् बनाउने उद्देश्य पनि लिएको देखिन्छ । यी काव्यहरूमा उनीहरूले अभिभावकहरूले बालकहरूलाई 'भविष्यमा यस्तो बन्नुपर्दछ' भनी दवाव दिनु हुँदैन, उनीहरूलाई

जुन कुरामा रुचि लाग्दछ, त्यही कुरा गर्न दिनुपर्दछ (म के बनूँ) भन्ने उद्देश्य पनि रहेको पाइन्छ । बालकलाई असल र राम्रो काममा उत्प्रेरणा प्रदान गरेर हौसला र उत्साह वृद्धि गर्नका लागि बालकका आनीबानी प्रस्तुत गरेर (भुराका कुरा) पनि बालकाव्यको रचना गरेको देखिन्छ ।

नारी स्रष्टाहरूका कुनै कुनै बालकाव्यमा नेपाली समाजको आर्थिक विषमताप्रति कडा व्यङ्ग्य गरिएको देखिन्छ (आमा छोरा) । पारिजातको 'जुठी दमिनी' भित्रका दुई बालकाव्य काम गर्नेले पेटभर खान पाउनु पर्छ भन्ने जोडदार आवाज उठाउनका लागि लेखिएका काव्य हुन् । नेपाली समाजको आर्थिक विषमताप्रति तीखो व्यङ्ग्य गर्दै साहूको ऋण तिर्न विदेशिएका व्यक्तिका परिवारले भोग्नु परेका मानसिक पीडालाई देखाउने उद्देश्यले पनि (आमा छोरा) नारी स्रष्टाहरूद्वारा बालकाव्यहरू लेखिएका छन् । नारी शिक्षाप्रति सचेत गराउने उद्देश्यले पनि नारी स्रष्टाहरूले बालकाव्य (ज्ञानी छोरी) लेखेको देखिन्छ । यसप्रकार नारी स्रष्टाहरूका बालकाव्यहरूको मूल उद्देश्य बालकहरूलाई मनोरञ्जन दिँदै नैतिक शिक्षा पनि प्रदान गर्नु रहेको देखिन्छ ।

धारागत प्रवृत्ति :

नेपाली साहित्यका नारी स्रष्टाहरूद्वारा रचिएका बालकाव्यहरूमा स्वच्छन्दतावादी धारा नै मूल रूपमा प्रकट भएको देखिन्छ । शास्त्रीय बन्धनमा जेलिएका साहित्यिक सिद्धान्तलाई त्यागी जीवन र जगत्को स्वतन्त्र चिन्तन, प्रकृति आदिका रोमान्टिक भाव व्यक्त गरेर साहित्य सृजन गर्ने एक प्रवृत्ति स्वच्छन्दतावाद हो र स्वच्छन्दतावादको अनुयायीलाई स्वच्छन्दतावादी भनिन्छ (पोखरेल र अन्य, २०६७, १३१६) । स्वच्छन्दतावादमा विषयको आत्मपरक प्रस्तुति हुन्छ । नेपाली साहित्यका नारी स्रष्टाहरूले पनि स्वच्छन्दतावादी भावधारा अनुरूप नै बालकाव्यमा आत्मपरकमा प्रवाह प्रकट गरेको देखिन्छ । नारी स्रष्टाहरूले आफ्ना बाल काव्यमा प्रकृतिप्रति अगाध प्रेम प्रकट गर्दै प्रकृतिलाई मानव जीवनको मूल आधार मानेर प्राकृतिक सौन्दर्यको स्वतः स्फूर्त रूपमा चित्रण गरेका छन् (फूल, मेरो फूलबारी, चरी, बादल, हावा, ऋतु) र यो पनि स्वच्छन्दतावादी धारागत प्रवृत्ति नै हो । उनीहरूका बालकाव्यमा बालबालिकाका मनोभावनालाई (भुराका कुरा, म के बनूँ ?) स्वतः स्फूर्त रूपमा प्रकट गर्नु, थिचिएका मिचिएकाप्रति सहानुभूति प्रकट गर्दै क्रान्तिकारी भावना प्रकट गर्नु, मानवेतर फर्सी, पशुपन्छी, हावा, ऋतु आदिलाई मानवीकरण गर्नु, आर्थिक अवस्था सुधार्न विदेश गएका व्यक्तिका परिवारले भोग्नु परेको मानसिक र भौतिक दुःखप्रति सहानुभूति प्रकट गर्दै सामाजिक रूपान्तरणको चाहना गर्नु (धौलीआमा ओजु र डाँफे), नैतिक चेतना जागरण गराउँदै आध्यात्मिक ज्ञान दिलाउने प्रयास गर्नु (गीता पापा), नारी शिक्षाप्रति चेतना विकास गराउन खोज्नु (ज्ञानी छोरी), थिचिएका मिचिएकाहरू प्रति सहानुभूति प्रकट गर्दै क्रान्तिकारी भावना व्यक्त गर्नु (जुठी दमिनी) र स्वतः स्फूर्त रूपमा लोकलयको प्रयोग गर्नु जस्ता स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्ति भेटिन्छन् । यी नारी बालकाव्यकारका बालकाव्यमा स्वच्छन्दतावादी चेतना गूढ रहस्यवादी किसिमले नभई बालचेतनाअनुकूल सामाजिक सचेतताबाट ओतप्रोत भई सहज र सरल किसिमबाट प्रकट भएको देखिन्छ ।

भाषाशैली शिल्प :

बालकाव्यको भाषा बालकहरूका लागि रोचक, सरल, आकर्षक, रसिलो, मीठो, सौन्दर्यपूर्ण, कलात्मक हुनुपर्दछ र सोहीअनुरूप नेपाली साहित्यका नारी बालकाव्यकारहरूले आफ्ना बालकाव्यहरूमा सरल बोलीचालीमै प्रयोग हुने बालकका लागि रोचक र आकर्षक भाषाशैलीको प्रयोग गरेको देखिन्छ । नेपाली भाषाका तद्भव स्रोतका शब्दको प्रधानताभिन्न नगण्य रूपमा तत्सम र आगन्तुक शब्दको प्रयोग गरी तिनमा बालोचित भाषिक प्रयुक्तिको मोहकता भरिएको पाइन्छ । यी बालकाव्यमा प्रयोग भएका तत्सम र आगन्तुक शब्दहरू नेपाली भाषाकै चलन चल्तीमा नै रहेका देखिएबाट पनि भाषिक प्रयोग बालोचित रूपमा सरल नै बन्न पुगेको छ । नारी बालकाव्यकारका बालकाव्यहरूमा छोटो छरिता अनुप्रासयुक्त शब्दहरू र बालकहरूका लागि चिर परिचित लग्ने अनुकरणात्मक शब्दहरूको सहज र स्वाभाविक ढङ्गबाट प्रयोग गरिएको देखिन्छ । यसले गर्दा नारी बालकाव्यकारका बालकाव्यहरू बालकहरूका लागि रोचक र आकर्षक बन्न पुगेका छन् । यी बालकाव्यहरूमा बालभाषाको पनि प्रशस्त प्रयोग भएको देखिन्छ जस्तै: चउरीमा साथीसँग अहिल्यै खेलन जान्छु” का सट्टामा “चउलीमा छाती छँग अहिल्यै खेलन दान्तु ।” यी बालकाव्यहरूमा वर्णनात्मक, आत्मपरक, संवादात्मक र मनोविनोदात्मक शैलीद्वारा कथ्य, विषयलाई प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । शब्द र अर्थलाई अभ्रै सुन्दर बनाउन, विभिन्न सामाजिक प्राकृतिक विम्बहरूको प्रयोगले पनि यी बालकाव्यको शिल्पलाई सशक्त र कलात्मक बनाएको छ । यस प्रकार सरल र सरस तथा आकर्षक भाषाशैलीद्वारा ओतप्रोत हुनु नारी बालकाव्यकारका बालकाव्यहरूको विशेषता हो ।

संरचना :

संरचना भनेको कुनै पनि कृतिको बुनोट तथा बनोट भन्ने बुझिन्छ र खास आयामको कथ्य अर्थलाई खास कथन पद्धतिद्वारा भाषाशैलीमार्फत व्यक्त गर्दा साहित्यिक कृतिले एक खास संरचना (बुनोट) प्राप्त गर्नुपर्दछ (त्रिपाठी र अन्य, २०४६, ११) । नारी बालसाहित्यकारका बालकाव्यहरू मध्यम आयामका संरचनामा संरचित देखिन्छन् र उनीहरूका बालकाव्यहरू आख्यानात्मक संरचनामा आधारित र आख्यानेतर संरचनामा आधारित गरी दुई ढाँचामा रचिएका छन् । आख्यानात्मक संरचनाका बालकाव्यहरू कथानकका आदि, मध्य र अन्त्यको शृङ्खलामा अगाडि बढेका देखिन्छन् । नेपाली साहित्यका नारी बालकाव्यकारका आख्यानात्मक ढाँचामा लेखिएका बालकाव्यहरू यी हुन् : पराक्रमी फर्सी, ज्ञानी छोरी, दिदीभाइ, चरी, सानो बाबु, मनु, दिपु आदि) । आख्यानात्मक पूर्वापर सम्बन्ध नभएको कुनै एउटा विषयलाई लिएर लेखिएका काव्य आख्यानेतर काव्य हुन् र नेपाली साहित्यका नारी बालकाव्यकारले लेखेका आख्यानेतर संरचनाका बालकाव्य ‘मेरो फूलबारी’, ‘हावा’, ‘भुराका कुरा’, ‘हावा’ ‘म के बनौं आदि हुन् । यसरी नारी बालकाव्यकारले आख्यानात्मक र आख्यानेतर दुवै संरचनाका बालकाव्य लेखेको देखिन्छ र त्यो काव्यसंरचना बालकहरूका स्तर र रुचिअनुरूप ग्राह्य एवं मनोरञ्जनपूर्ण पनि बन्न पुगेको पाइन्छ ।

चित्राङ्कन :

हालसाल बालसाहित्यिक कृतिहरूमा चित्राङ्कनको प्रयोग प्रशस्त भएको देखिन्छ । कुनै पनि बालरचनाहरूमा भाषाबाट व्यक्त भएको भनाइ वा कथ्यलाई रचना नपढीकन चित्र हेरेर नै बालकले बुझ्न सक्ने र भन्न सक्ने तुल्याउनका लागि बाल साहित्यमा चित्रहरूको प्रयोग अपरिहार्य नै भएको छ (अवस्थी, २०६५, पृ. ७५) । नेपाली साहित्यका नारी बालकाव्यकारहरूका सबै बालकाव्यहरूमा चित्रहरूको प्रयोग भएको देखिन्छ । उनीहरूका बालकाव्यमा सचित्र र चित्रात्मक गरी दुई प्रकारका चित्र प्रयोगको स्थिति भेटिन्छ । श्यामश्वेत र रङ्गिनजस्ता चित्रको प्रयोग भए पनि त्यस्ता चित्रले बालकाव्यमा व्यक्त कथ्यलाई समेट्न सकेको देखिँदैन र त्यस्ता काव्यहरू सचित्र काव्यका प्रकारभित्र पर्दछन् । नारी बालकाव्यकारका सचित्र बालकाव्यहरू यी हुन् : 'फर्सीको पराक्रम', 'ज्ञानी छोरी', 'दिदी भाइ', 'फूल', 'आमा छोरा', 'चरी', 'नेपाली बाबू', 'सानो बाबू', 'म के बनूँ', 'गीता पापा', 'धौली', 'आमा' आदि । त्यसैगरी नारी स्रष्टाका बालकाव्यमा पाठ र चित्रले एउटै कथ्य प्रस्तुत गर्ने कलाको संयोजन पनि भेटिन्छ र त्यस्ता बालकाव्यहरूलाई चित्रात्मक बालकाव्य मानिन्छ र नेपाली नारी बालकाव्यकारद्वारा रचिएका त्यस्ता चित्रात्मक बालकाव्यहरू 'मेरो फूलबारी', 'नानी र सुगा', 'जुठी दमिनी', 'हावा' आदि हुन् । नेपाली नारी स्रष्टाका यस्ता दुवै प्रकारका चित्र काव्यले बालकहरूको संवेगलाई जगाई बालकहरूको बुद्धि तिखार्ने र मन माझने विशिष्ट क्षमता देखाएका छन् ।

निष्कर्ष

नेपाली साहित्यमा बालकाव्य लेखन परम्पराको थालनी लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको वि.सं. १९९७ को 'राजकुमार प्रभाकर' काव्यबाट भएको हो र नेपाली बालकाव्य लेखनका क्षेत्रमा नारी स्रष्टाहरू भने वि.सं. २०५५ सालपछि मात्रै देखापरे । नारी बाल साहित्यकारका बालकाव्यहरू मूलतः प्रकृति, देशप्रेम, नेपाली समाजमा निम्न वर्गीय नारीहरूले भोग्नु परेका कारुणिक स्थिति, धर्म-पुराण, नारी शिक्षाको चेतना, पशुपक्षीप्रतिको प्रेम, फूल, चरा जस्ता विषयवस्तुसँग सम्बन्धित देखिन्छन् । यी विविध वस्तुको प्रयोग गर्दा नारी स्रष्टाहरूले बालकहरूका लागि बोध्य सरल सुन्दर भाषाको प्रयोग गर्नुका साथै वर्णनात्मक, संवादात्मक र आत्मपरक शैलीको प्रयोग गरेका छन् । उनीहरूले आफ्ना बालकाव्यलाई सकेसम्म गीतिगुणले युक्त, कलात्मक र बाल रुचिपूर्ण बनाउन चित्राङ्कनको पनि सुन्दर प्रयोग गर्ने कला संयोजनको विशिष्टता पनि पाएका छन् । उनीहरूका बालकाव्यहरूको मूल उद्देश्य बालकहरूलाई मनोरञ्जन प्रदान गर्दै नैतिकवान् बनाउनु रहेको देखिन्छ ।

सन्दर्भसामग्री सूची

- अवस्थी, महादेव (२०६१), *लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको खण्डकाव्यकारिता*, एकता बुक्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स प्रा.लि. ।
- अवस्थी, महादेव (२०६५), *बालसाहित्यका विधा र तिनको लेखन प्रक्रिया*, एकता बुक्स डिस्ट्रिब्युटर्स प्रा.लि. ।
- आचार्य, पुष्पलता (२०६३), *ज्ञानी छोरी*, पुष्पलता प्रोडक्सन प्रा.लि. ।
- आचार्य, पुष्पलता (२०६३), *आमाछोरी*, पुष्पलता प्रोडक्सन प्रा.लि. ।
- आचार्य, पुष्पलता (२०६३), *चरी*, पुष्पलता प्रोडक्सन प्रा.लि. ।
- आचार्य, पुष्पलता (२०६३), *फूल*, पुष्पलता प्रोडक्सन प्रा.लि. ।
- आचार्य, पुष्पलता (२०६३), *दिदीभाइ*, पुष्पलता प्रोडक्सन प्रा.लि. ।
- आचार्य, पुष्पलता (२०६३), *सानो बाबु*, पुष्पलता प्रोडक्सन प्रा.लि. ।
- आचार्य, पुष्पलता (२०६८), *दाजु भाइ*, पुष्पलता प्रोडक्सन प्रा.लि. ।
- आचार्य, पुष्पलता (२०६८), *मनु दिपु*, पुष्पलता प्रोडक्सन प्रा.लि. ।
- आचार्य, पुष्पलता (२०६८), *नेपाली बाबु*, पुष्पलता प्रोडक्सन प्रा.लि. ।
- घिमिरे, अम्बिकादेवी (२०७१), *नेपाली बालकवितामा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको योगदान*, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध), त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर ।
- थापा, रेणुका (२०६८), *मेरो फूलबारी*, रुम टु रिड ।
- पारिजात (२०५५), *जुठी दमिनी*, आत्मनिर्भर विकास मञ्च ।
- पौडेल, गङ्गा (२०६४), *ओजु र डाँफे*, नागार्जुन साहिीत्यक प्रतिष्ठान ।
- पौडेल, गङ्गा (२०६५), *धौलीआमा*, भानु प्रकाशन ।
- भट्टराई, प्रभा (२०६३), *म के बनूँ* (तीन धारामा प्रकाशित), पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।
- भट्टराई, प्रभा (२०६४), *गीतापापा*, विवेक सिर्जनशील प्रकाशन प्रा.लि. ।
- दोषी, ललिता (२०६६), *दाउरे*, रुम टु रिड ।
- दोषी, ललिता (२०६७), *हावा*, रुम टु रिड ।
- दोषी, ललिता (२०६९), *भुराका कुरा*, रुम टु रिड ।
- दोषी, ललिता (२०७०), *नानी र सुगा*, रुम टु रिड ।
- पोखरेल, बालकृष्ण (निर्देशक र अन्य) (२०६७), *नेपाली बृहत् शब्दकोश*, सातौँ संस्क, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- प्रधान, प्रमोद (२०६१), *नेपाली बालसाहित्यको इतिहास* (दो.सं.), बगर फाउन्डेसन, नेपाल ।
- त्रिपाठी र अरू (सम्पा.) (२०४६), *नेपाली कविता भाग ४* (चौ.सं.), साभा प्रकाशन ।